

СКЛЯР

Володимир Миколайович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України

ЗМІНИ ЕТНОМОВНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.

За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 26 грудня 2024 року

У статті проаналізовано етномовні процеси в Україні другої половини ХХ — початку ХХІ ст. Зміни етномовного складу населення України за радянських часів не були природними, а стали результатом політики російщення України. В умовах бездержавності українці перебували у стані «підпорядкованої більшості», яка зазнавала асиміляції з боку доміантної російської етнічної меншини, загальна чисельність населення України зростала за рахунок не українськомовного, а російськомовного населення. Лише зі здобуттям Україною незалежності відновилися природні етномовні процеси. Інерційний вплив етномовних процесів радянської доби продовжував зберігатися в урбаністичному середовищі східних та південних областей, особливо в Криму, Донецькій та Луганській областях. З початком російської агресії українці знову опинилися в умовах етнодемографічної катастрофи.

Дослідження етномовних процесів в Україні є важливим завданням сучасної української науки, зокрема етнології. Вивчення цих процесів започаткував видатний український етнолог Павло Чубинський. За його ініціативою і під безпосереднім керівництвом у 1874 р. в Києві було проведено перший одноденний перепис населення. У своєму знаменитому вірші, який згодом став національним гімном України, П.П. Чубинський поетично визначив межі українських етнічних земель — від Сяну до Дону. За ініціативою академіка НАН України Ганни Аркадіївни Скрипник в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України перевидано творчу спадщину П.П. Чубинського, зокрема його етномовні дослідження¹.

¹ *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Югозападный отдѣлъ: матеріали и изслѣдованія собраныя д. чл. П.П. Чубинскимъ.* Репринт. вид. у 7 т. Відп. за вип. Г.А. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2011.

Продовжив дослідження етнічного складу населення України Олександр Русов. Він підготував розділ «Статистика українського населення Європейської Росії» у II томі першої енциклопедії українознавства за редакцією Ф.К. Вовка і М.С. Грушевського². Царський режим переслідував і П.П. Чубинського, і О.О. Русова. Через свою діяльність вони опинилися в засланні, а за радянських часів їхні праці перебували у «спецхрані».

Активізувалися етномовні наукові студії в 20-х роках ХХ ст., у добу українського національного відродження. Видатний учений Арсеній Хоменко заклав основи сучасних етнодемографічних і етномовних досліджень в Україні. Він відіграв важливу роль в організації, проведенні та публікації матеріалів перепису населення 1926 р.³. А.П. Хоменко працював не лише в Центральному статистичному управлінні УСРР, а й в Інституті демографії ВУАН, який очолював академік Михайло Птуха. Однак сталінський режим знищив А.П. Хоменка: його звинуватили в антирадянській діяльності і в 1939 р. розстріляли, а його доробок також опинився в «спецхрані». Повернула з небуття незаслужено забуте ім'я цього науковця демограф Валентина Стещенко, а трагічну долю А.П. Хоменка дослідив історик Василь Марочко⁴.

Така сама доля спіткала й академіка ВУАН Степана Рудницького, який розрахував площу українських етнічних земель на початку ХХ ст., — його розстріляли у листопаді 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії. Унікальною і найбільш відомою є його праця «Українська справа зі становища політичної географії»⁵. Сьогодні вже назріло питання перевидання наукової спадщини А.П. Хоменка і С.Л. Рудницького.

² *Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ*. Том II. Петроград: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1916. С. 381—406.

³ Хоменко А. *Національний склад людности УСРР. Перепис 17 грудня 1926 року*. Харків: Держзвідав «Господарство України», 1931.

⁴ Марочко В. Професор демографії Арсен Хоменко: причина смерті — розстріл. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2017. № 1. С. 345—390.

⁵ Рудницький С. *Українська справа зі становища політичної географії*. Берлін: Українське слово, 1923.

Фактично від початку 1930-х років і аж до розпаду СРСР етномовні дослідження в Україні були табуовані, і роботи за цим науковим напрямом проводилися лише в еміграції. Найбільш відомими з цього періоду є праці Володимира Кубійовича⁶, ініціатора створення «Енциклопедії українознавства».

Зі здобуттям незалежності наукові студії етномовних процесів в Україні відновилися. Вагомий внесок у розвиток цих досліджень належить Федору Заставному — фундатору львівської наукової школи етногеографів⁷, а також етнологам членам-кореспондентам НАН України Всеволоду Наулку⁸ та Володимиру Євтуху⁹. Важливим підсумком досліджень стали мовознавчі студії Лариси Масенко¹⁰ та Ореста Ткаченка¹¹. Вивченням етнічного складу населення активно займалися також Мирослав Дністрянський¹² і Сергій Чорний¹³. Доробок за цим напрямом має й автор статті¹⁴.

Фундаментальні здобутки у різнобічному дослідженні української ідентичності має сучасна українська академічна наука. За цим напрямом працюють у таких установах НАН

⁶ Кубійович В. *Географія українських і сумежних земель*. Краків–Львів: Українське вид-во, 1943.

⁷ Заставний Ф.Д. *Україна: природа, населення, економіка*. Львів: Априорі. 2011.

⁸ Наулко В.І. *Хто і відколи живе в Україні*. Київ, 1998.

⁹ Євтух В.Б. та ін. *Етнонаціональна структура українського суспільства*: довідник. Київ: Наукова думка, 2004.

¹⁰ Масенко Л.Т. *Мова і суспільство: постколоніальний вимір*. Київ: КМ Академія, 2004.

¹¹ Ткаченко О.Б. *Українська мова і мовне життя світу*. Київ: Спалах, 2004.

¹² Дністрянський М.С. *Етнополітична географія: проблеми теорії, методології, практики*. Львів: Літопис, 2006.

¹³ Чорний С.М. *Національний склад населення України у ХХ сторіччі*: довідник. Київ: Картографія, 2001.

¹⁴ Скляр В. *Етнічний склад населення України 1959—1989 рр.: етномовні наслідки російщення*. Київ, 2008; Скляр В. *Етномовні процеси в українському просторі: 1989—2001 рр.* Харків, 2009; Скляр В.М. *Українське прикордоння: етномовна структура населення за матеріалами перепису 2001 року*. Харків, 2017; Скляр В. *Чисельність та етнічний склад Харківської округи у 1926 році: етнологічно-статистичне дослідження*. За заг. ред. Г.А. Скрипник. Київ, Харків, 2024.

України, як Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Інститут історії України, Інститут народознавства, Інститут української мови, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, Інститут демографії та проблем якості життя, Інститут соціології, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут географії, а також на кафедрах етнології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Сучасна Україна є посттоталітарною і постколоніальною країною, оскільки її історія охоплює не лише десятиліття радянського (комуністичного) тоталітаризму, а й століття російського колоніалізму. Після поразки Української революції 1917—1921 рр. і аж до 1991 р. Україна перебувала під російською окупацією. Зміни етномовного складу населення України за радянських часів не були природними, вони стали результатом цілеспрямованої та послідовної політики російщення України з геноцидом, етноцидом, лінгвоцидом та депортаціями українців.

Російщення — це політика царського, радянського, а тепер і сучасного путінського режиму, спрямована на ліквідацію української нації (насилницьку асиміляцію українців), поглинання України, використання її демографічного та соціально-економічного потенціалу в імперських інтересах. Наслідком такої політики стали зміни етномовної структури населення України на користь росіян та зросійщеного за мовою населення, насамперед в урбаністичному середовищі, зумовлені намаганням перетворити українські етнічні землі на російські.

З початком російської агресії 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення 2022 р., російська окупаційна влада на окупованих теренах України нищить усі ознаки української ідентичності, також активно відбувається асиміляція української діаспори на території країни-агресора. За даними переписів населен-

ня, за період з 1989 по 2021 р. чисельність українців у РФ скоротилася в п'ятеро: з 4,5 млн осіб до 884 тис., і це попри багатотисячну трудову міграцію наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Пояснюється це просто: українці бояться визнавати себе українцями і записуються росіянами (латентна етнічність).

Як привід для розгортання російської агресії в Україні у 2014 р. (операція «Русская весна») було використано тезу про «захист росіян та російськомовного населення». Для роздмухування сепаратистських рухів застосовували інерційні впливи політики російщення України за радянських часів, які найбільшою мірою збереглися у Криму, Донецькій та Луганській областях. Однак спроба кремлівської влади використати проросійські настрої та створити на теренах усіх східних і південних областей міфічну «Новоросію» провалилася ще в 2014 р. Лише Крим та незначну частину Донецької і Луганської областей було захоплено російськими військами за підтримки створених ними сепаратистських угруповань. Тепер кремлівська влада повернулася до імперських міфологем ХІХ ст., коли заперечувалося існування українців як окремої нації і їх вважали етнографічною групою росіян. Не визнаючи українців як окрему націю, путінська влада, відповідно, заперечує існування незалежної Української держави. Тому головною метою агресора є ліквідація української державності та знищення українськості.

Аналіз інерційного впливу етномовних процесів радянської доби (російщення України) варто здійснювати в межах концепту Рафаєла (Рафаеля) Лемкіна «Радянський геноцид в Україні», який він оприлюднив ще в 1953 р. і в якому визначив Голодомор як «класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації (російщення. — В.С.), а саме — винищення української нації». Р. Лемкін акцентував увагу на тому, що «українська нація є надто багатолюдна, щоб можна було її цілковито знищити ефективним способом. Однак її релігійне, інтелектуальне і політичне керівництво, її вибрані й вирішальні частини є доволі малими, і тому їх легко ліквідувати. Тому радянська сокира вдарила з по-

вним розмахом саме по цих групах, вдаючись до відомих знарядь масового вбивства, депортації, примусової праці, заслання і голоду»¹⁵.

Цю фундаментальну працю Р. Лемкіна вперше в Україні опублікував С.І. Грабовський (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України) у 2009 р., потім її було перевидано 2020 р. 33 мовами світу. Ця книга має бути на столі у кожного вчителя, викладача вищої школи, а особливо в усіх українських можновладців, щоб розуміти природу російського імперіалізму, зокрема путінізму, та усвідомлювати, яку смертельну загрозу для України й українців становить імперська Росія.

Фундатор міжнародної концепції геноциду окреслив чотири напрями політики радянського режиму щодо України. «Перший удар спрямований на інтелігенцію — «мозок нації» — щоб паралізувати решту організму». Йдеться про знищення наукової і творчої еліти: від «розстріляного відродження» 1930-х років до репресій проти дисидентів 1960-х — 1980-х років («задушене відродження» за Іваном Драчем). У сучасній Україні більше знають про репресії щодо українських письменників, художників, театральних діячів, менше відомо про погром української науки та освіти. З 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У розпочало процес підпорядкування ВУАН та знищення українських науковців. У червні 1929 р. партійне керівництво здійснило переворот у ВУАН, з подачі ОДПУ складало списки академіків, яких мали виключити зі складу ВУАН, а також тих, кого потрібно було обрати академіками і членами-кореспондентами. Розгром Академії розпочався зі справи Спілки визволення України і фактично завершився в 1933 р., коли всі українознавчі установи було знищено, а науковців репресовано. Документи цього періоду історії української академічної науки оприлюднено у фундаментальному виданні «Історія НАН України. 1929—1933»¹⁶. Трагедію розгрому

ВУАН наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років вперше системно розкрила в еміграції Н.Д. Полонська-Василенко¹⁷, і цю важливу наукову працю потрібно перевидати.

Наукові інституції, знищені радянським тоталітаризмом у 1930-х роках, вдалося відновити лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років. Зокрема, в НАН України було створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (академік НАН України П.С. Сохань), Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського (іноземний член НАН України О.Й. Прицак), Інститут української мови (член-кореспондент НАН України О.О. Тараненко), Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи (академік НАН України С.І. Пирожков). У цей період в університетах відновлено кафедри етнології, першу — в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (член-кореспондент НАН України В.К. Борисенко).

Другий напрям радянської політики щодо України за Р. Лемкіним полягав у тому, що «поряд з атакою на інтелігенцію ішов наступ на Церкву, священників і церковну ієрархію — «душу» України». Це заборона Української Автокефальної Православної Церкви (1930) та Української Греко-Католицької Церкви (1946), руйнування церков, ліквідація монастирів, тотальне фізичне знищення духовенства. Відновлена у 1943 р. РПЦ перетворилася на дієвий інструмент російщення України, який використовується путінським режимом і дотепер.

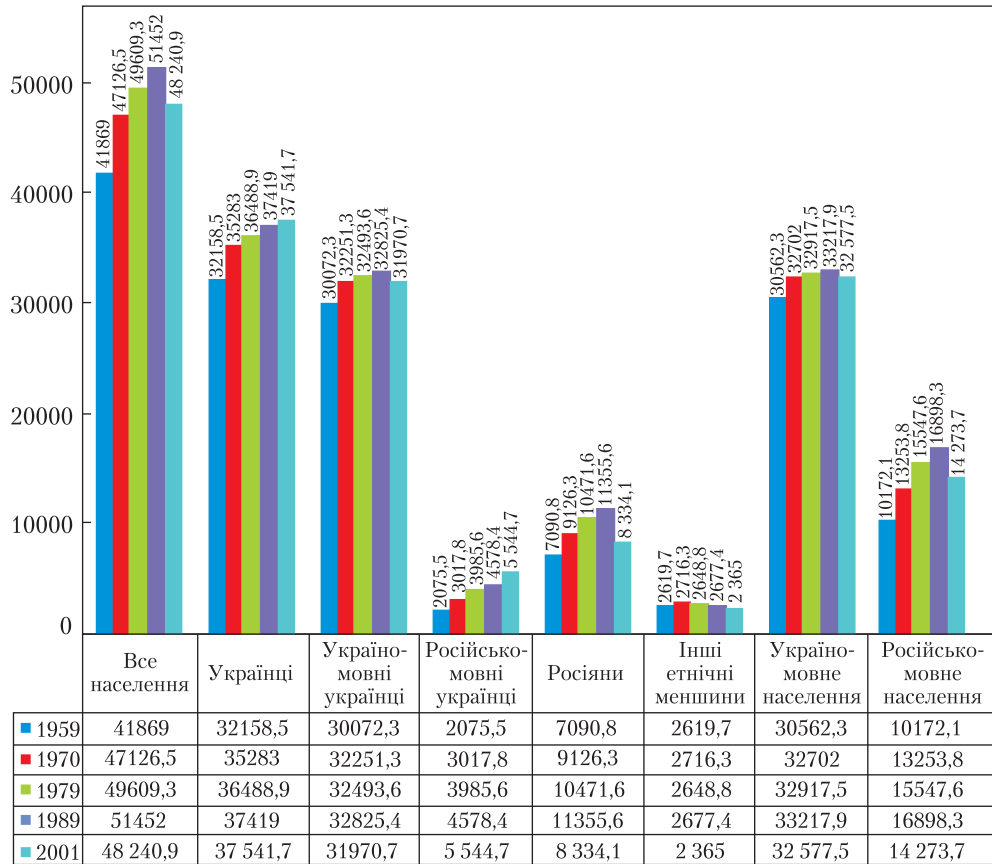
«Третє вістря радянської атаки було спрямовано проти фермерів — великої маси незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, «національного духу України». Це насильницька колективізація та голодомори як ефективний засіб упокорення селянства. Голодною смертю загинули мільйони українців (вимирили цілими селами та хуторами) не лише в межах тодішньої УСРР, а й на українських етнічних землях, зокрема на Кубані. Голодомор 1932—

¹⁵ Лемкін Р. *Радянський геноцид в Україні* (стаття 33 мовами). Ред. Р. Сербин; упоряд. О. Стасюк. Київ, 2020.

¹⁶ *Історія Національної академії наук України. 1929—1933. Документи і матеріали*. Відп. ред. П.С. Сохань. Київ, 1998.

¹⁷ Полонська-Василенко Н.Д. *Українська Академія наук (нарис історії)*. У двох частинах. Ч. 1. 1918—1930. Ч. 2. 1931—1941. Мюнхен: Logos, 1955, 1958.

Рис. 1. Зміни чисельності всього населення, українців, росіян, інших етнічних меншин, українськомовного та російськомовного населення в Україні у 1959—2001 рр., тис. осіб

1933 рр. став найбільшою в історії демографічною катастрофою для України та українців. Від осені 1932 р. і до початку літа 1933 р. загинуло більше українських селян, ніж за часів Другої світової війни, коли Україною двічі прокотився фронт, спочатку із заходу на схід, а потім зі сходу на захід.

Четвертим кроком у тому процесі за Р. Лемкіним стала «фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. Таким чином була б знищена етнічна єдність та перемішані нації». Російщення України відбулося внаслідок масового заселення України росіянами та виселення українців за межі України, зокрема для «освоєння» північних та східних теренів Росії. Українців використовували і для завоювання інших країн (кожен 4-й солдат у Російській імперії у XIX — на початку XX ст. та за часів СРСР був українцем).

І зараз зовсім не випадково кремлівська влада використовує мешканців окупованих українських територій як «гарматне м'ясо» у війні проти України.

За переписом населення 1897 р. росіяни становили меншість серед усього населення Російської імперії — лише 43 %. Зарахування до числа росіян українців та білорусів робило їх етнічною більшістю — 67 %. На теренах України в межах кордонів 1991 р. в 1926 р. мешкало 3 млн росіян, у 1939 р. — 4,2 млн, у 1959 р. — 7,1 млн, у 1989 р. — 11,3 млн, тобто їхня чисельність зросла майже вчетверо, тоді як у самій Росії за 1926—1989 рр. чисельність росіян навіть не подвоїлася — відповідно 72,3 і 119,8 млн осіб (рис. 1, табл. 1). Зростання чисельності росіян відбувалося не лише завдяки природному приросту (повоєнний «бебі-бум»), а й унаслідок етнічної асиміляції інших етносів, насамперед українців, білорусів, а також представників фі-

но-угорських етносів. Тому демографічні втрати внаслідок Другої світової війни не призвели до скорочення чисельності росіян у СРСР. Так, у 1939 р. налічувалося 99,5 млн росіян, а в 1959 р. їхня чисельність збільшилася до 114,1 млн.

Р. Лемкін передбачав: «Все-таки, якщо радянська програма буде цілком успішна, якщо інтелігенція, священники і селяни можуть бути викорінені, Україна загинула б так само, як коли б було убито кожного українця, бо вона втратила б ту частину народу, яка зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її спільні ідеї, які керували нею і дали їй душу, що, коротко кажучи, зробило її нацією, радше ніж масою людей».

Поряд із фізичним знищенням інтелектуальної еліти української нації ключовою ознакою геноциду українців була масова насильницька асиміляція (зросійщення) українців та перетворення їх на росіян, тобто заміна українців та українськомовного населення на росіян та російськомовне населення, що стало результатом політики лінгвоциду (насильницької мов-

ної асиміляції) та етноциду (насильницької етнічної асиміляції). Тому до чотирьох напрямів геноциду українців, виокремлених Р. Лемкіним, варто додати ще один: асиміляція (зросійщення) українців та перетворення їх на росіян (за Тарасом Шевченком — «перевертні»). Переселяючись до міст, у яких російська мова домінувала в усіх сферах життя, українці масово асимілювалися, ставали «російськомовним населенням», особливо в урбаністичному середовищі південних та східних областей, і навіть у великих містах Центральної України.

В умовах бездержавності українці опинилися в стані «підпорядкованої більшості» («масового етносу»), тому й зазнавали асиміляції з боку домінантної російської етнічної меншини. За визначенням американського науковця Р. Скемергона, домінанте становище в суспільстві може займати як більшість, так і меншість. В умовах бездержавності домінантною може бути «група меншості», а більшість перебувати у підпорядкованому становищі, тобто бути

Таблиця 1. Етнічні меншини в Україні: чисельність та розподіл за мовою, %

Етнічні меншини	Загальна чисельність		Власні мови				Українськомовні				Російськомовні			
	1989	2001	1989		2001		1989		2001		1989		2001	
	тис. осіб	тис. осіб	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Білоруси	440	275,8	156,2	35,50	54,6	19,80	40,8	9,27	48,2	17,48	242,7	55,16	172,3	62,47
Молдовани	324,5	258,6	253	77,97	181,1	70,03	19,9	6,13	27,8	10,75	50,4	15,53	45,6	17,63
Кримські татари	46,8	248,2	43,3	92,52	228,4	92,02	0,8	1,71	1,8	0,73	1,9	4,06	15,2	6,12
Болгари	233,8	204,6	162,6	69,55	131,2	64,13	6,3	2,69	10,3	5,03	63,7	27,25	62,1	30,35
Угорці	163,1	156,6	156	95,65	149,4	95,40	4,2	2,58	5,4	3,45	2,6	1,59	1,5	0,96
Румуни	134,8	151	84	62,31	138,5	91,72	13,2	9,79	9,4	6,23	4,7	3,49	2,3	1,52
Поляки	219,2	144,1	27,5	12,55	18,7	12,98	146	66,61	102,3	70,99	44,4	20,26	22,5	15,61
Євреї	486,3	103,6	34,6	7,11	3,2	3,09	10,1	2,08	13,9	13,42	440,7	90,62	86	83,01
Вірмени	54,2	99,9	26,5	48,89	50,4	50,45	1,5	2,77	5,8	5,81	25,7	47,42	43,1	43,14
Греки	98,6	91,5	18,3	18,56	5,8	6,34	2,3	2,33	4,4	4,81	77,7	78,80	81	88,52
Татари	86,9	73,3	42,5	48,91	25,8	35,20	1,5	1,73	3,3	4,50	42,6	49,02	43,1	58,80
Цигани	47,9	47,6	28,1	58,66	21,3	44,75	5,9	12,32	10	21,01	4,9	10,23	6,4	13,45
Азербайджанці	37	45,2	26,8	72,43	24	53,10	0,9	2,43	3,2	7,08	9	24,32	17	37,61
Грузини	23,5	34,2	12,4	52,77	12,5	36,55	1	4,26	2,8	8,19	10	42,55	18,6	54,39
Німці	37,8	33,3	8,8	23,28	4,1	12,31	3,5	9,26	7,4	22,22	25,5	67,46	21,5	64,56
Гагаузи	32	31,9	25,4	79,38	22,8	71,47	0,5	1,56	1,1	3,45	5,5	17,19	7,2	22,57

«масовим етносом»¹⁸. Переконливим свідченням домінуючого становища росіян та російської мови в Україні в період бездержавності стала масова мовна асиміляція (зросійщення) українців та представників етнічних меншин, крім росіян, особливо в урбаністичному середовищі, на тлі мінімального рівня мовної українізації етнічних меншин.

На початку ХХ ст. площа українських етнічних земель досягала 900 тис. км² (С. Рудницький, В. Кубійович). Площа сучасної України — 603 тис. км², тому майже 300 тис. км² — це втрачені українські етнічні землі, зокрема 230 тис. км² у межах Росії:

- Стародубщина — 20 тис. км² (західна та південна частина Брянської обл.);
- північно-східна Слобожанщина — 60 тис. км² (південно-західні райони Курської, більшість теренів Білгородської, південна частина Воронежської та північні райони Ростовської обл.);
- Східне Приазов'я — 30 тис. км² (південно-західні райони Ростовської обл.);
- Малиновий Клин (Кубань) — 120 тис. км² (Краснодарський край, західна частина Ставропольського краю, південні та південно-східні райони Ростовської обл.).

До 1933 р. у Центрально-Чорноземній області (північно-східна Слобожанщина) було 26 українських районів, а в Північно-Кавказькому краї (Східне Приазов'я, Кубань та частково північно-східна Слобожанщина) — 37. Там функціонували українські школи, технікуми, інститути. Постановами політбюро ЦК ВКП(б) від 14 і 15 грудня 1932 р. «українізацію» за межами УСРР припинено¹⁹.

У 1926 р. на теренах, які опинилися в Росії, за межами УСРР, мешкало 4,5 млн українців — більше, ніж у Галичині, на Західній Волині, Закарпатті та Буковині (4 млн), які тоді перебували у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. На початку ХХІ ст. на колишніх укра-

їнських етнічних землях у межах Росії визнали себе українцями менш як 100 тис. осіб, усі інші стали росіянами, тобто на цих теренах відбулося тотальне зросійщення українців.

Про масштаб втрат свідчить порівняння — за переписом населення 2001 р. чисельність українців у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях становила 8 663,9 тис. осіб. І це попри значні демографічні втрати Західної України за часів Другої світової війни, внаслідок репресій та депортацій 1939—1941 рр. і 1944—1953 рр. Однак Україна поважає міжнародно визнані кордони і не претендує на колишні етнічні землі, але при цьому відкидає будь-які зазіхання на свою територію.

Найбільш вагомими джерелами для дослідження етномовних процесів є статистичні матеріали всесоюзних переписів населення 1959²⁰, 1970²¹, 1979²², 1989²³ рр., а також Всеукраїнського перепису населення 2001 р.²⁴.

На жаль, Всеукраїнський перепис населення 2001 р. виявився останнім, оскільки починаючи з 2011 р. проведення нового перепису постійно відкладали. Запланований на 2011 р. перепис населення рішенням уряду було перенесено на два роки через брак коштів. У 2013 р. його знову відтермінували — спочатку на 2016 р., потім через російську воєнну агресію — на 2020 р., через пандемію — на 2023 р., а в жовтні 2023 р. уряд визнав розпорядження КМУ від 09.12.2020 № 1542 «Про проведення у

²⁰ *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР*. Москва: Госиздат, 1963. С. 168—178.

²¹ *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СССР*. Москва: Статистика, 1973. С. 152—190.

²² *Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года*. Москва: Финансы и статистика, 1984. С. 102—107.

²³ *Національний склад населення України*. Ч. 1. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. Ч. 2. По Кримській АРСР та областях за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. Київ: Мінстат України, 1991, 1992.

²⁴ *Національний склад населення України та його мовні ознаки*. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Київ: Держкомстат України, 2003.

¹⁸ Скемергон Р. Етнічність і меншини. В кн.: *Націоналізм: антологія*. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 456—457.

¹⁹ *Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали*. Упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: КМА, 2007.

2023 році Всеукраїнського перепису населення» таким, що втратило чинність.

Загальна чисельність населення України за період 1959—1989 рр. збільшилася з 41 869,0 до 51 452,0 тис. осіб, тобто на 22,89 % (9 583,0 тис. осіб). Приріст чисельності українців за цей час становив 16,36 % (5 260,5 тис. осіб). За темпами приросту чисельності у відносних показниках росіяни майже вчетверо перевищували українців — 60,14 % (4 264,8 тис. осіб), а за 1970—1989 рр. перевага була і в абсолютних показниках — відповідно 2 229,3 та 2 135,1 тис. осіб. У прирості загальної чисельності населення України за цей період частка росіян сягала 51,55 % (2 229,3 тис. осіб із 4 324,5 тис. осіб) (рис. 1).

Отже, у 1970-х — 1980-х роках загальна чисельність населення України збільшувалася переважно за рахунок росіян. Таке значне зростання чисельності росіян стало результатом їхнього масового переселення до України, а також етнічної асиміляції українців і представників інших етносів, передусім в урбаністичному середовищі східних та південних областей.

З 1959 по 1989 р. частка українців серед усього населення України скоротилася з 76,81 до 72,73 %, попри зростання чисельності з 32 158,5 до 37 419,0 тис. осіб (переважно в 1959—1970 рр. — 3 125,4 тис. осіб), а частка росіян, навпаки, збільшилася з 16,94 до 22,07 %, так само як зросла їхня чисельність з 7 090 до 11 355,6 тис. осіб (табл. 2). До того ж 43 % росіян в Україні у 1989 р. були мігрантами. Росіяни досить нерівномірно розселені на теренах України. Більше половини росіян України зосереджувалися в урбаністичному середовищі Криму, Донецької та Луганської областей. В інших областях росіяни мешкали переважно в обласних центрах та великих містах.

Заселення росіянами відбувалося в усіх республіках СРСР. У 1970-х роках вони навіть становили абсолютну більшість серед населення Алма-Ати і Фрунзе, відносно більшість у Ташкенті. Досить значною була їхня присутність і в інших столицях: Ризі, Таллінні, Кишиневі, Мінську. В Києві в 1989 р. мешкало 536 тис. росіян. Потужні ареали російської присутності було зосереджено в Україні, Молдові, Латвії, Естонії, Казахстані, щоб не допустити спроб виходу цих країн зі складу СРСР. У Молдові ще в 1990 р., а в Україні у 2014 р. утворилися сепаратистські псевдореспубліки: ПМР, ДНР та ЛНР.

Частка українців серед усього населення України з 1959 по 1989 р. зменшилася на 4,09 відсоткові пункти (в.п.); частка росіян — зросла на 5,13 в.п.; сукупна чисельність інших етнічних меншин фактично не змінилася (2,6 млн осіб), однак їхня частка серед усього населення України зменшилася з 6,25 до 5,20 %, тобто ско-

Таблиця 2. Зміни етнічного складу населення України за період 1959—2001 рр., %

Етнічний склад	Роки				
	1959	1970	1979	1989	2001
Українці	76,81	74,87	73,55	72,73	77,82
Росіяни	16,94	19,37	21,11	22,07	17,28
Інші меншини	6,25	5,76	5,34	5,20	4,90

Таблиця 3. Зміни мовної структури українців за період 1959—2001 рр., %

Українці	Роки				
	1959	1970	1979	1989	2001
Українськомовні українці	93,51	91,41	89,05	87,72	85,16
Російськомовні українці	6,45	8,55	10,92	12,24	14,77

ротилася на 1,05 в.п. на тлі значного зростання частки росіян (табл. 2).

Зі здобуттям Україною незалежності відновилися природні етномовні процеси. З 1989 по 2001 р., попри депопуляцію, чисельність українців в Україні збільшилася на 0,33 % (122,7 тис. осіб) на тлі інтенсивного скорочення чисельності росіян — на 26,61 % (3 021,5 тис. осіб). Зокрема, це відбувалося й унаслідок зміни етнічної самоідентифікації на користь українців, особливо серед осіб, які походили з екзогамних (українсько-російських) родин. З 1989 по 2001 р. частка українців серед усього населення збільшилася з 72,73 до 77,82 %, тобто на 5,09 в.п. До того ж у 2001 р. ця частка була навіть більшою, ніж у 1959 р. Частка росіян серед усього населення України з 1989 по 2001 р. скоротилася на 4,79 в.п. — з 22,07 до 17,28 %. Частка інших етнічних меншин зменшилася з 5,20 до 4,90 % (табл. 2).

Отже, теза про зростання «поліетнічності» населення України за часів її незалежності суперечить реальним фактам щодо зміни етнічного складу населення. Однак природні етномовні процеси в Україні знову було перервано через російську агресію у 2014 р.

За період 1959—1989 рр. спостерігалися також істотні відмінності в динаміці чисельності українськомовних та зросійщених за мовою українців. Чисельність українськомовних українців збільшилася лише на 9,15 % (2 753,1 тис. осіб), тоді як чисельність зросійщених за мовою українців зростає більш ніж удвічі — на 120,39 % (з 2 075,5 до 4 578,4 тис. осіб) (рис. 1).

Приріст чисельності українськомовних українців відбувався лише в 1959—1970 рр. У 1970-х — 1980-х роках приріст чисельності зросійщених за мовою українців утричі переважав приріст чисельності українськомовних українців — 1 560,6 та 568,1 тис. осіб відповідно (рис. 1). Зберігалися значні відмінності в рівні зросійщення українців за територіальним розміщенням та поселенською мережею. Переважна більшість зросійщених за мовою українців мешкали в урбаністичному середовищі східних та південних областей. Частка зросійщених за мовою в прирості загальної чисельності укра-

їнців у 1970—1989 рр. сягала 73,08 %. Тобто за цей період загальна чисельність українців в Україні збільшувалася переважно за рахунок зросійщених за мовою.

З 1959 по 1989 р. частка зросійщених за мовою серед усіх українців в Україні майже подвоїлася, збільшившись з 6,45 до 12,24 %, тобто на 5,79 в.п. (табл. 3).

Слід зазначити, що інерційні впливи політики російщення українців радянської доби зберігалися в їхньому мовному середовищі й за часів незалежності України, особливо в урбаністичному середовищі. Незважаючи на депопуляцію українців, чисельність зросійщених за мовою збільшилася на 21,10 %, або на 9 666,3 тис. осіб, — з 4 578,4 тис. осіб у 1989 р. до 5 544,7 тис. осіб у 2001 р. За цей період чисельність українськомовних українців зменшилася на 2,60 %, або на 854,7 тис. осіб, — з 32 825,4 до 31 970,7 тис. осіб (рис. 1). Такі зміни можна пояснити тим, що деякі особи, які походили з екзогамних родин, насамперед в урбаністичному середовищі східних та південних областей, у 1989 р. ідентифікували себе росіянами, а в 2001 р. — українцями. Тому так сильно скоротилася в Україні чисельність росіян. Однак визнати себе українцями виявилось значно простіше, ніж відновити втрачену рідну мову, а отже, частка зросійщених за мовою серед усіх українців у 1989—2001 рр. збільшилася з 12,24 до 14,77 %, тобто на 2,53 в.п. (табл. 3).

Загалом з 1959 по 2001 р. частка українськомовних українців зменшилася на 8,35 в.п., а частка зросійщених за мовою українців, навпаки, збільшилася на 8,32 в.п. (табл. 3).

З 1930-х і до початку 1950-х років відбулися кардинальні зміни етнічного складу населення України, зумовлені репресіями за етнічними ознаками, які здійснював радянський тоталітарний режим та нацистський тоталітарний режим у часи Другої світової війни не лише проти українців, а й проти представників інших етносів. У 1935—1936 рр. з прикордонних районів тодішніх Київської та Вінницької областей до Казахстану було депортовано німців і поляків; у 1937—1938 рр. проведено «куркульську операцію» та низку національних «опера-

Таблиця 4. Зміни мовної структури населення України за період 1959—2001 рр., %

Етнічний склад	Роки				
	1959	1970	1979	1989	2001
Українці	73,00	69,39	66,35	64,56	67,53
Росіяни	24,30	28,12	31,34	32,84	29,59
Інші меншини	2,70	2,49	2,31	2,60	2,88

цій»: німецьку, польську, грецьку, латиську, фінську, чеську тощо (всього 12). «Чеська операція» відбувалася в межах УРСР за ініціативою керівництва НКВС УРСР, оскільки абсолютна більшість чехів у СРСР мешкали саме в Україні. Для кожної такої «операції» складали плани, визначали чисельність репресованих за двома категоріями: розстріл чи табір²⁵. Постановою політбюро ЦК КП(б)У в березні 1939 р. всі національні райони та сільради було ліквідовано. У червні-липні 1941 р. сталінський режим депортував з України всіх німців. Під час Другої світової війни репресій з боку нацистського режиму зазнали євреї, кримчаки (етнографічна група євреїв), цигани (роми). 18 травня 1944 р. сталінський режим депортував кримських татар, яким до кінця 1980-х років заборонялося повертатися до Криму. Це була вже третя депортація кримських татар. Першу Російська імперія провела наприкінці XVIII ст., другу — після закінчення Східної (Кримської) війни, тоді ж з Приазов'я депортували й ногайців. У червні 1944 р. з Криму було депортовано також болгар, вірмен та греків. Протягом 1944—1951 рр. відбувався «обмін» населенням між СРСР і комуністичною Польщею, під час якого із західних областей України депортували поляків та євреїв. У 1960-х — 1980-х роках євреї виїжджали до Ізраїлю та США.

Водночас з кінця 1920-х років і аж до другої половини 1980-х років тривало масове заселення України росіянами, а з 1970-х років — вихідцями з Південного Кавказу. Отже, за радянських часів відбулися кардинальні зміни серед етнічних меншин України.

²⁵ Бажан О. Національні операції на Київщині у 1937—1938 рр.: механізм реалізації та статистика. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2017. № 1. С. 5—48.

За часом перебування в Україні етнічні меншини можна поділити на 2 групи: традиційні та новітні (мігрантські).

Традиційні меншини — це ті, що мешкають в Україні не менш як 200 років: поляки, румуни (Чернівецька, Закарпатська обл.), молдавани (Чернівецька, Одеська обл.), угорці (Закарпатська обл.), болгари (Одеська, Запорізька обл.), цигани (роми) (Закарпатська обл.), гагаузи (колишній Болградський район Одеської обл.). Ці меншини мають малокомпактний тип розселення, мешкають переважно в селах, зберігають ендогамію, рідною мовою для них є їхні власні етнічні мови. Більшість поляків після «обміну населенням» з Польщею мешкають у сільській місцевості Житомирської та Хмельницької областей, рідною мовою переважної більшості з них є українська. Традиційними меншинами є також євреї та греки (ромеї та уруми) (південь Донецької обл.) — вони мешкають переважно в містах, більшість з них зросійщені за мовою. Наприкінці XX ст. розгорнулася масова міграція євреїв до Ізраїлю і греків до Греції. Для кримських татар Крим є історичною батьківщиною, на яку вони почали повертатися лише наприкінці 1980-х років. Більшість з них були сільськими мешканцями і змогли зберегти рідну мову. Традиційною етнічною меншиною є також німці, депортовані з України в другій половині 1930-х років та в 1941 р. Більшість з них є міськими мешканцями, зросійщеними за мовою.

Формально меншини росіян, білорусів та вірмен належать до традиційних, але складаються переважно з мігрантів та їхніх нащадків у першому поколінні; вони найбільше зосереджені в містах східних та південних областей. Більшість білорусів та половина вірмен є зро-

сійценими за мовою. Меншини татар, грузинів та азербайджанців складаються з мігрантів і мешкали у містах півдня та сходу. Більшість татар та грузинів зросійщені за мовою, а більшість азербайджанців зберігали рідну мову. Слід зазначити, що чисельність кожної з етнічних меншин, крім росіян, була досить незначною. У 2001 р. найбільша серед них за чисельністю — білоруси — налічувала 275,8 тис. осіб, або лише 0,57 % загальної чисельності населення України. Розгорнуту характеристику змін чисельності, територіального розміщення та мовної структури кожної з етнічних меншин наведено в монографії автора «Етномовні процеси в українському просторі: 1989—2001 рр.» (Харків, 2009. С. 115—134).

Виникнення міфу про «130 етносів» пов'язане з тим, що Всеукраїнський перепис населення 2001 р. проводили за калькою останнього радянського перепису 1989 р. До 128 найменувань етносів додали ще чотири: шведи, турки-месхетинці, канадці та чилійці. У переліку цих найменувань опинилися іноземці з країн Європи (19) та Азії (17), але ж іноземці, зокрема «афганці» чи «народи Індії та Пакистану», є не етносами, а громадянами відповідних країн. Найбільше в переліку було етносів з РФ (68), зокрема етноси-релікти з Сибіру та Далекого Сходу, такі як ороки, нівхи, орочі тощо, а також іжорці й вепси з-під Санкт-Петербурга та ліви з Латвії. Зараховано навіть етнографічні групи євреїв: гірські, грузинські та середньоазійські. Є також представники Північної та Південної Америки. Абсолютна більшість з них — це мігранти, які не мають жодного стосунку до етнічного складу населення України. Сукупна чисельність цих 114 найменувань дисперсно розселених поодиноких представників окремих етносів разом із тими, хто не вказав своє етнічне походження, становила лише 0,37 % загальної чисельності населення України, або 178,5 тис. осіб²⁶.

Важливим є також аналіз змін мовної структури населення України. Вражають результати

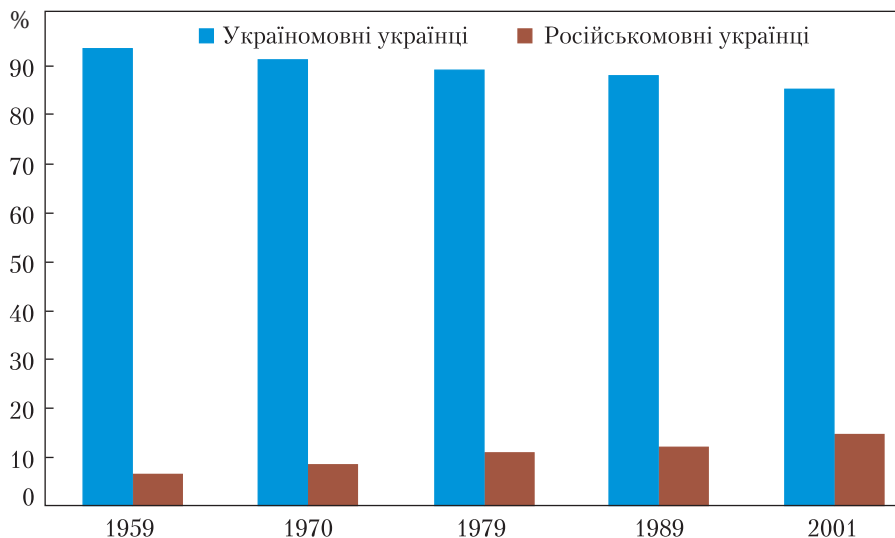
²⁶ Скляр В. «Поліетнічність» населення України і результати переписів 1989 та 2001 років. *Українознавство*. 2016. Вип. 1. С. 136—154.

порівняльного аналізу змін чисельності українськомовного та зросійщеного за мовою населення України за 1959—1989 рр. За темпами приросту чисельності як у відносних, так і в абсолютних показниках українськомовне населення істотно поступалося російськомовному: відповідно 8,87 % (2 709,6 тис. осіб) та 66,12 % (6 726,2 тис. осіб). Приріст чисельності українськомовного населення найбільшою мірою відбувся у 1959—1970 рр. — 2 193,7 тис. осіб.

Особливо значні відмінності спостерігалися у 1970-х — 1980-х роках, коли приріст українськомовного населення становив лише 1,58 % (515,9 тис. осіб) на тлі інтенсивного зростання чисельності російськомовного населення — 27,50 % (3 644,5 тис. осіб). В абсолютних показниках приріст українськомовного населення в 1970—1989 рр. всемеро поступався приросту російськомовного населення, а частка приросту російськомовного населення в загальному прирості населення України сягала 84,26 %. Тобто в цей період загальна чисельність населення України збільшувалася за рахунок не українськомовного, а якраз російськомовного населення.

З 1959 по 1989 р. частка російськомовного населення серед усього населення України збільшилася з 24,30 % (10 172,1 тис. осіб) до 32,84 % (16 898,3 тис. осіб). Якщо в 1959 р. кожен четвертий мешканець України належав до російськомовного населення, то в 1989 р. — вже кожен третій. За цей час частка українськомовного населення скоротилася з 73,00 до 64,56 %. Частка українськомовного населення за 1959—1989 рр. зменшилася на 8,44 в.п., а частка російськомовного населення, навпаки, збільшилася на 8,54 в.п. Частка населення з іншими мовами дещо скоротилася з 2,70 до 2,60 %, але частка інших етнічних меншин серед усього населення залишалася майже вдвічі більшою, оскільки значна їх частина були асимільовані за мовою, переважно зросійщені (табл. 4).

Слід зазначити, що чисельність українськомовного населення була значно меншою за чисельність українців: у 1989 р. відповідно 33 217,9 і 37 419,0 тис. осіб, а чисельність російськомовного населення, навпаки, була зна-

Рис. 2. Збільшення чисельності російськомовного населення в 1959—2001 рр. у східних та південних областях України

чно більшою, ніж чисельність росіян: у 1989 р. відповідно 16 898,3 і 11 355,6 тис. осіб. У цей період українськомовне населення України на 98,66 % (32 825,4 із 33 217,9 тис. осіб) складалося з українців, частка українськомовних росіян становила лише 0,53 % (177,3 тис. осіб). І навпаки, серед російськомовного населення України частка росіян становила 66,15 % (11 178,0 із 16 898,3 тис. осіб) і була істотно меншою за частку українців серед українськомовного населення (рис. 1). Натомість частка зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення була досить значною — 27,09 % (4 548,4 тис. осіб).

У 1959—1989 рр. спостерігалось значне скорочення чисельності українськомовного населення у Донецькій та Луганській областях — на 270,5 і 257,8 тис. осіб відповідно. У 1970-х роках українськомовне населення скоротилося також у Харківській, Запорізькій та Одеській областях.

Найбільш інтенсивне зростання чисельності російськомовного населення (внаслідок масового заселення росіянами та зросійщення українців) відбувалося у східних та південних областях (рис. 2). Тобто за радянських часів у цих областях, насамперед в урбаністичному середовищі, російськомовне населення фактично заміняло українськомовне. Рівень урбанізації населення у 1989 р. у Донецькій області сягав

90 %, у Луганській — 86 %, у Дніпропетровській — 83 %, у Харківській — 78 %, у Запорізькій — 75 %, в Одеській — 65 %.

З 1989 по 2001 р. в Україні унаслідок депопуляції відбулося скорочення чисельності українськомовного населення з 33 217,9 до 32 577,5 тис. осіб, тобто на 1,93 %. Скорочення чисельності російськомовного населення в цей період було значно більшим як у відносних, так і в абсолютних показниках — з 16 898,3 до 14 273,7 тис. осіб, або на 15,53 %. На відміну від радянських часів, коли частка українськомовного населення України невинно скорочувався на тлі інтенсивного зростання частки російськомовного населення, у 1989—2001 рр. спостерігалася протилежна тенденція: частка українськомовного населення збільшилася з 64,56 до 67,53 %, тобто на 2,97 в.п., а частка російськомовного населення зменшилася з 32,84 до 29,59 %, тобто на 3,25 в.п. Однак у мовній структурі населення у 2001 р. частка українськомовного населення була на 5,47 в.п. нижчою, ніж у 1959 р., відповідно 67,53 і 73,00 %, а частка російськомовного населення на 5,29 в.п. вищою, відповідно 29,59 і 24,30 % (табл. 4).

З 1959 по 2001 р. частка населення України з іншими мовами ледь збільшилася з 2,70 до 2,88 % (табл. 4). Це зростання відбулося переважно за рахунок кримських татар, які зберігали рідну мову і почали повертатися до Криму

наприкінці 1980-х років. Тобто вже за перші десятиліття незалежності природний характер етномовних процесів в Україні відновився, навіть попри наявність інерційного впливу етномовних процесів радянської доби, насамперед у Криму та в Донецькій і Луганській областях.

На жаль, з початком російської агресії в 2014 р., а особливо після 24 лютого 2022 р., Україна зазнала значних демографічних втрат, близько 20 % її території опинилося під окупацією, мільйони людей стали вимушеними переселенцями, було зруйновано десятки міст і сотні сіл. Про масштаб втрат території свідчить таке порівняння: площа окупованих українських теренів є фактично такою самою, як площа КНДР — союзниці РФ. Кількість українців, які або стали вимушеними переселенцями в Україні, або виїхали за її межі, сягає щонайменше 10 млн осіб, що зрівнює з чисельністю населення таких країн, як Чехія чи Угорщина.

Отже, російщення України відбувалося зовсім не випадково. Воно було результатом цілеспрямованої та послідовної багатовікової російської імперської політики, спрямованої на руйнування української ідентичності. Тому й подолання цих наслідків можливе лише в тому разі, якщо українська еліта за підтримки українського загалу проводитиме цілеспрямовану та послідовну політику деросійщення України.

Процеси деросійщення в західних областях розпочалися ще в 1991 р., частково поширилися після Помаранчевої революції 2004 р., охопили всю Україну після Революції Гідності 2014 р., а повноцінно розгорнулися лише з початком повномасштабної російської агресії в 2022 р.

Важливу роль у формуванні наукових підвалин української ідентичності, подоланні наслідків російщення України та розвінчанні російських міфологем має відігравати українська академічна та університетська соціогуманістика.

Volodymyr M. Sklyar

M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>

CHANGES IN THE ETHNOLINGUISTIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF UKRAINE: THE SECOND HALF OF THE 20TH — THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, December 26, 2024

The article analyzes ethnolinguistic processes in Ukraine in the second half of the twentieth and early twenty-first centuries. Changes in the ethnolinguistic composition of the Ukrainian population during the Soviet era were not natural, but were the result of the policy of russification of Ukraine. In the conditions of statelessness, Ukrainians were in the state of a “subordinate majority” that was subjected to assimilation by the dominant Russian ethnic minority, and the total population of Ukraine grew at the expense of the Russian-speaking population rather than the Ukrainian-speaking population. Only with the acquisition of independence by Ukraine were natural ethnolinguistic processes restored. The inertial influence of ethnolinguistic processes of the Soviet era continued to persist in the urban environment of the eastern and southern regions, especially in the Crimea, Donetsk and Luhansk regions. With the beginning of Russian aggression, Ukrainians again found themselves in conditions of ethnodemographic catastrophe.

Cite this article: Sklyar V.M. Changes in the ethnolinguistic composition of the population of Ukraine: the second half of the 20th — the beginning of the 21st century. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (2): 61—73.
<https://doi.org/10.15407/visn2025.02.061>